

Ігор Гирич

Концептуальні проблеми історії України



ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 63.3 (4 Укр)
УДК 930.2:94(477)
Г51

Гирич І.Б.

Г51 Концептуальні проблеми історії України. —
Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011. — 224 с.

ISBN 978-966-10-1798-5

У книзі охоплено низку проблем української історіографії, розглядаються такі історіософські питання, як формування історичної пам'яті й функціонування конструктивних та деструктивних міфів, аналізуються витоки української суспільної і суспільно-політичної думки у ХІХ ст., викладено концепцію викладання історії в школах та інших навчальних закладах. Книгу складають статті, що друкувалися у різних періодичних виданнях протягом останніх років.

Для викладачів, студентів історичних спеціальностей, всіх, хто цікавиться історією.

ББК 63.3 (4 Укр)
УДК 930.2:94(477)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-1798-5

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2011

I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX СТ.

Історія українського довгого XIX століття, яке, умовно кажучи, закінчується початком Першої світової війни, досі розглядається за каноном радянської історіографії, а тому залишається незрозумілою не лише пересічному читачеві, а й фахівцю-історик. Найголовніше питання — звідки взялися ті новочасні українці, якщо ще в 1890-х роках були лише малороси і русини? Наші підручники та й, зрештою, монографії трактують позаминуле століття як еру національного відродження, що розвивалося поступально, по висхідній, і автоматично вписується в коло подібних відроджень серед слов'янських народів. Подається це як однастайна, усіма підтримувана акція, як ледь не автоматичний акт, запрограмований самим ходом історичних подій.

Автори такого вибудовування проблеми національного руху не помічають, як потрапляють у пастку, яку самі ж собі створили. Якщо дійсно так безальтернативно і невблаганно вершилася історія, то чому тоді українці програли війну за незалежність у 1918–1921 роках, а прибалтійські народи отримали свою самостійність, хоч не були, як ми, у флагманах руху за розвал імперії? Чому маємо сьогодні амбівалентну за свідомісними орієнтирами націю? Чому досі точаться дискусії навколо УПА? Чому Україна голосує чітко визначеними територіями або за “помаранчевим”, або за “біло-блакитним” ментальним принципом? Чому вже двадцять років Україна тупцює на місці? Подібних запитань можна поставити безліч, бо досі дивимося на відродження через рожеві окуляри радянського дискурсу.

Ми не ставимо на меті детально розглянути усі ключові проблеми XIX ст. Сформулюємо у тезах лише окремі з них.

Православний універсалізм — пастка на шляху до кристалізації ідеї української окремішності

До XIX століття національність визначалася не за етнічною ознакою, а за віросповіданням. І це стало мінусом для України, але плюсом для Росії. Саме православний універсалізм став одним із джерел імперської ідеології Росії від часів Петра I.

XVII–XVIII ст. — період масового відтоку української книжної еліти до Москви і Петербурга. Українські ченці їхали до Московії піднімати освіту. Ф. Прокопович і С. Яворський та Д. Туптало (Ростовський), перенісши українську книжність на Північний Схід, заклали фундамент російської літератури. Процес напівпримусового переселення освічених кадрів до Москви унеможлилював формування української культури, відмінної, окремішньої від російської. Коли порівняємо твори першої половини XVII ст., які писалися на народній мовній основі (промовисто під цим кутом зору виглядає, скажімо, “Лексикон словенороский и имен толкование” (1627) П. Беринди), з книгами друкарні Києво-Печерської лаври після 1720 р., помітимо очевидні зміни у бік російськомовної уніфікації. Книжки XVIII ст. у мовному сенсі — це вже цілком російський продукт.

Православний дискурс ототожнював українців із росіянами. Невипадково московський патріарх Никон для проведення церковної реформи запрошував професорів Києво-Могилянського колегіуму. Тому ж “Синопис” Інокентія Гізеля став спільним підручником з історії для Росії та України. Серед українського православного духівництва існувала антимосковська спрямованість, виразниками якої були митрополити С. Косов та Й. Нелюбович-Тукальський. За Б. Хмельницького, на думку О. Оглоблина, в Україні існував думвірат державної влади між церквою і козацтвом, який скінчився у 1686 році з приєднанням Київської митрополії до Московського патріархату. Більшість ієрархів до самої сумнозвісної секуляризації 1786 року, коли було покінчено з незалежним статусом Київської митрополії, не ідентифікувала себе з Московською церквою. Але київська православна література своїм історіософським підходом зміцнювала імперські засади московсько-петербурзької влади.

Ідеологеми українського суспільства козацької доби оберталися в колі ідей, породжених інститутом володарської монаршої влади. Можливо, саме тому Б. Хмельницький, на думку В. Липинського, і намагався запровадити інститут українського монархізму у вигляді спадкового гетьманату, але не встиг цього зробити. Гетьмани із державницьким мисленням розуміли важливість освячення їхніх дій церквою. Тому і діяв Петро Дорошенко у спілці з митрополитом Й. Нелюбовичем-Тукальським у тодішній українській столиці Чигирині. Розбиттям цієї спілки між гетьманом і духовною владою і переймався передусім царський уряд. Занепад козащини на

Радянсько-імперська ідеологія історичної пам'яті та її боротьба з українським історичним світоглядом посередництвом шкільних підручників

Схема марксиста М. Покровського, яка панувала в російській радянській історіографії 1920-х рр., на ідеологічному рівні вела полеміку з націонал-комуністичною та націонал-демократичною соціалістичною моделями українських істориків М. Яворського та М. Грушевського. Російська комуністична історична пам'ять не мала вирішального впливу на молодь підросійської України досталінського періоду. Усе змінилося на початку 1930-х, коли “зачищувався” ідеологічний простір і в Україні не стало місця ні для М. Покровського, ні для його опонентів.

Трудова школа не сприяла інтелектуальним баталіям у питаннях історичної пам'яті, проте існували ще “недобитки” старої російської школи, колишні діячі соціалістичних партій, які не виїхали в еміграцію. Діяли елітні школи, такі як перша школа ім. Т. Шевченка у Києві. Офіційними речниками української позиції були історики-марксиста М. Яворський, М. Слабченко, О. Оглоблин — викладачі вищих шкіл. Вони економічними аргументами намагалися підтвердити право України на окремішність у радянській державі, бо доводили існування власного ринкового організму у XVIII–XIX ст., який мав власний інтерес, що не збігався з інтересом російського капіталізму.

Підкомуністична українська фронда була придушена у 1930-ті рр. Короткий курс історії ВКП(б) фактично повернув Україну до єдиної спільної моделі історії та історичної пам'яті. Вона модифікувалася після Другої світової війни, увібрала нові реалії воєнного часу. Все, що вважалося вигідним в історичних подіях з російської точки зору, оголошувалося вигідним і для українців. Поверталися старі імперські міфи, підфарбовані марксизмом-ленінізмом. Його постулати зводилися до таких положень:

1. Знову повертався “єдиний, неділимий” давньоруський народ. Знову відроджувалася штучна конструкція “Київська Русь” (щоправда, Русь Московська і Петрівська не поверталися). Тепер вона проголошувалася “колискою трьох братніх народів”.
2. Культурно-державна спадщина києворуського часу знову віддавалася російському народові, а розподіл єдиного етно-

су, згідно з думкою офіційних істориків сталінського часу (і передусім Бориса Грекова), відбувався після монгольської навали — тобто у XIV ст.

3. Давня українська історія починалася лише за литовсько-польської доби. Про давньоукраїнську історію князівського часу говорити не можна було — такий термін сам по собі визнавався проявом “українського буржуазного націоналізму”. Тож давноруська спадщина без суттєвих мовно-семантичних змін плавно переходила у “русскую” спадщину московського часу²⁴.
4. Через мовну підміну “рускими” (читай: російськими) оголошувалися всі періоди історії до фактичного запровадження цього терміна від Петра I і початку XVIII ст. Так московська історія ставала російською історією, у той час як литовсько-польську добу українсько-білоруської історії частіше називали старим дореволюційним терміном “литовско-русская” історія.
5. Фактично легітимізувалася стара імперсько-російська теза про єдиний спільний історичний процес для українців, білорусів і росіян. Власне, для двох перших повертався один російський історичний процес. Натомість українська національна схема ставала “вигадкою українських буржуазних націоналістів”, а людей, які її визнавали, оголошували “контрреволюціонерами” і “ворогами народу” з усіма відомими наслідками.
6. “Самостійна Україна” стала кримінальною лайкою. Її могли визнавати лише “буржуазні націоналісти”. Соціалізм у принципі не може бути націоналістичним, а отже, і людина соціалістичного світу апіорі не може визнавати української окремішності. Це є злочином, вивихом свідомості на рівні із психічним збоченням.
7. Весь процес історичного розвитку — це процес безперервної класової боротьби низів із верхами. Еліта апіорі не може бути позитивом історії. Вона або феодальна, або капіталістична. Вона лише визискувач, експлуататор трудящого люду.

²⁴ Докладніше див.: *Юсова Н.* Ідейна й термінологічна генеалогія поняття “давноруська народність” // УІЖ. — 2006. — № 4. — С. 101–129; *її ж.* Генезис концепції давноруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті — перша половина 1940-х років). — Вінниця, 2005. — 543 с.

Історичний процес стає примітивною соціологізаторською схемою. Уявлення про історію як співіснування різних страт і станів, як взаємовигідне співжиття різних суспільних структур сприймається ідеологічною машиною тоталітарного суспільства як чергове “буржуазне” збочення, як відхилення від єдино правильного вчення Маркса–Енгельса.

8. Знову Б. Хмельницький — це лише “возз’єднувач” України з Росією, а не творець козацької держави. Це ствердили до 300-річчя Переяславської ради тези ЦК КПРС у 1954 р. Дарма, що реально росіяни з українцями ніколи в одній державі не жили. Теза про “возз’єднання” на більш ніж три десятиліття ставала каноном радянської історіографії. Ті нечисленні з підрадянських українських істориків, які мали сміливість публічно засумніватися у правильності цієї тези, як, приміром, М. Брайчевський, викидалися з роботи і наражали себе і близьких на тривалі цькування і переслідування з боку радянських спецслужб.
9. Усі гетьмани знову ставали зрадниками, бо не піднімалися до висот розуміння корисності влиття України до російської держави. А найганебнішим гетьманом черговий раз стає Іван Мазепа. Причому, якщо в дореволюційний час цензурою принаймні дозволялося наводити і позитивні моменти діяльності Івана Степановича, то радянський контроль над ЗМІ і наукою, такі речі забороняв. Не можна було порушувати однакості негачії гетьмана.
10. Українська козацька війна під проводом Б. Хмельницького називалася тепер “козацько-селянською”, бо непевною ставала уся козацька верства, що тяжіла до “негативного” стану — шляхетства. А в поєднанні із селянством вона одержувала своєрідну легітимацію на існування як позитивна сила.
11. “Українським буржуазно-націоналістичним” ставав увесь національно-визвольний рух ХІХ ст. Усі чільні провідники українського руху отримували відповідні налічки, і їхня діяльність оцінювалася лише як негативна. “Націоналістами” проголошувалися П. Куліш, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, Б. Грінченко, М. Грушевський, О. Кониський, С. Петлюра, В. Винниченко. Винятки робилися лише

- для деяких діячів, таких як Т. Шевченко, І. Франко, М. Лисенко, М. Старицький, Леся Українка. Франкові і Лесі Українці “поталанило”: вони померли до революції і не змогли виявити своїх безперечних українських почувань. Натомість їхні колеги — поети М. Славінський і Олександр Олесь — революцію пережили, опинилися, природно, в українському таборі і стали “буржуазними націоналістами”, як і родичі Лесі Українки (але про них намагалися не згадувати).
12. Замовчувалися всі постаті козацької верхівки із самостійницьким світоглядом, такі як Іван Богун, І. Гуляницький, С. Немирич, П. Орлик, П. Дорошенко, митрополит С. Косов, Й. Нелюбович-Тукальський та ін.
 13. “Буржуазні націоналісти” протиставлялися “революціонерам-демократам” для того, щоб вивести з-під тоталітарного удару хоч когось із громадсько-політичних діячів; з цією метою вдавалися до штучних утворень — таборів “революціонерів-демократів” серед “буржуазних націоналістів”. Так, Т. Шевченко протиставлявся своїм товаришам-соратникам П. Кулішеві й М. Костомарову, І. Франко — своєму побратимові по НТШ М. Грушевському. Траплявся й повний абсурд: так, учениця і щира шанувальниця свого дядька Леся Українка виявлялася “революціонеркою-демократкою”, а її кумир і взірець для наслідування М. Драгоманов — “буржуазним націоналістом”.
 14. В Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. позитивними оголошувалися лише ортодоксальний марксистський рух і партія РСДРП(б). Усі інші піддавалися остракізму як “дрібнобуржуазні” і “націоналістичні”. Хоч РУП була панівною силою на селі, а її активістів налічувалося по Україні до 3 тис. чол., але про неї у підручниках історії майже не згадувалося, так само як про УРСДРП, соціал-демократичну “Спілку”, українських есерів, інтелігентські партії УРДП, ЗУБДО та ТУП.
 15. Ще більше замовчувалися сили, які прагнення до самостійної держави вважали своєю головною чеснотою. Не говорилося зовсім про “Братство тарасівців”, хоч до їхнього складу належав класик українського красномовства М. Коцюбинський

ЗМІСТ

| | |
|--|----------|
| I. Концептуальні проблеми історії України XIX ст. | 3 |
| Православний універсалізм — пастка на шляху до кристалізації ідеї української окремішності | 3 |
| Автономізм козацької старшини Лівобережної України і проблема формулювання незалежницьких постулатів | 6 |
| Чи була Україна російською колонією? Євразійська колоніальна модель відносин між метрополією і залежною територією..... | 7 |
| Розуміння понять “нація”, “українець”, “малорос”, “русин”, “росіянин”, “поляк” у прикладенні до громадських діячів XIX — початку XX ст..... | 10 |
| Початок українського культурницького руху. Етнографія і фольклористика як політичні науки..... | 13 |
| Які завдання для політиків виконували етнографія і фольклор? | 15 |
| Причини національної дегенерації суспільної верхівки XVIII — XIX століть | 16 |
| Подвійна лояльність та ідентичність — вимушена риса суспільних умов Російської й Австро-Угорської імперій. Негативи і позитиви прихованої українськості | 18 |
| Російське місто проти українського села..... | 22 |
| Позірна незворотність перемоги українського проекту. Українська ідея як результат кабінетної праці інтелектуалів другої половини XIX ст. Археографія як політична наука..... | 24 |
| Міфи деструктивні і конструктивні..... | 26 |
| Міфи про Полтаву і Переяслав — дві найдеструктивніші для українців історичні легенди..... | 28 |
| Міф про Люблінську унію 1569 р. як рівноправну федерацію Речі Посполитої..... | 31 |

| | |
|---|-----------|
| Громадська теорія і українське народництво. | |
| Українська відповідь на виклики доби | 32 |
| Мова і правопис як політичні чинники національно-визвольного руху | 34 |
| Володимир Антонович — узасаднювач історіософських принципів Нової України | 39 |
| Володимир Антонович про українську мову | 43 |
| Основні ідейні здобутки Володимира Антоновича | 45 |
| Традиції політичного мислення. Чи лише демократизм “альфа і омега” суспільного ідеалу українця? | 46 |
| Принцип розподілу культурної спадщини ХІХ ст. між сучасними Україною і Росією | 48 |
| Історіографія — виразниця суспільно-політичних устремлінь національної еліти | 52 |
| Замість висновків | 55 |
| II. Формування історичної пам’яті..... | 56 |
| Українська історична пам’ять, шкільні підручники й освіта | 56 |
| Формування етно-національної історичної пам’яті для консолідації суспільства за національною ознакою..... | 59 |
| Романтичний етап становлення історичної пам’яті в українців | 60 |
| Головна різниця в історичних пріоритетах минулого між українцями і росіянами в романтичний період. | 63 |
| Кирило-Мефодіївські братчики як творці засад української історичної пам’яті..... | 66 |
| Особливий шлях Пантелеймона Куліша. | |
| Ранній етап українського консерватизму | 69 |

| | |
|---|-----|
| Володимир Антонович — початок систематизації історичної пам'яті. Накопичення інтелектуальних сил та оформлення головніших трактувань її в народницькій версії | 70 |
| Михайло Драгоманов — політизатор української історичної пам'яті | 75 |
| Змагання російської, польської і української історичних пам'ятей за опанування широких мас населення | 76 |
| Концепт “Україна-Русь” і просвітницько-педагогічна діяльність Олександра Барвінського | 92 |
| Масова українська школа в Галичині — головний мобілізуючий фактор для широких верств суспільства | 93 |
| Колегія Павла Галагана в Києві як модель елітної української школи..... | 94 |
| Михайло Грушевський як охоронець історичної пам'яті і творець канону українського підручника з історії..... | 96 |
| Дмитро Дорошенко і В'ячеслав Липинський: доповнення історичної пам'яті з консервативних позицій | 101 |
| Націоналістична складова історичної пам'яті: Дмитро Донцов і Роман Бжеський (Млиновецький) | 104 |
| Радянсько-імперська ідеологія історичної пам'яті та її боротьба з українським історичним світоглядом посередництвом шкільних підручників..... | 106 |
| Творення після 1991 р. перших українських підручників з історії на засадах упровадження серед широкого загалу національної історичної пам'яті..... | 112 |
| Історична дидактика на початку ХХІ ст.: від самообмежень етноцентризму до концепції засвоєння “чужого” як “свого” | 113 |
| Чи суперечить “національне” “космополітичному”? | 116 |
| Чого бракує українським підручникам, або як наші недоліки можна (і треба) перетворити на здобутки..... | 118 |

| | |
|---|------------|
| Необхідність збереження пріоритетності національного компоненту як основи для формування на засадах історичної пам'яті свідомості нового українця | 123 |
| Чому необхідно переосмислювати минуле?..... | 126 |
| Навіщо переписувати історію?..... | 126 |
| Історичне переосмислення..... | 128 |
| Історичні дослідження..... | 132 |
| Відкриття архівів | 133 |
| Історична правда і міфи | 135 |
| Юридичне переосмислення | 138 |
| Суспільне переосмислення..... | 140 |
| Історична і колективна пам'ять. Що це?..... | 142 |
| Чим займається політика пам'яті? Мета політики пам'яті..... | 146 |
| Інструменти політики пам'яті..... | 147 |
| Політичні заходи для унеможливлення повернення неправових злочинних режимів..... | 148 |
| Культура пам'яті. Як ми пам'ятаємо..... | 149 |
| Актуалізація проблеми “історичної пам'яті” в українській літературі | 150 |
| III. Збірка статей і виступів | 152 |
| Пристрасті довкола підручників з історії. Підручник як головний засіб будівництва держави..... | 152 |
| Дві концепції, чи вимога домінації російськоцентризму..... | 154 |
| Основні закиди прихильників панування російської схеми історичного процесу в Україні..... | 156 |
| Що вимагає корекції у наших підручниках..... | 161 |
| Чого хочуть колесніченки і їм подібні? Відповідь на черговий пасквіль в газеті “Сегодня” від 18 грудня 2006 р. (“Уроки лицемерія для “маленьких українцев”) | 162 |

| | |
|---|-----|
| Відповідь на хамські закиди майстра антиукраїнських провокацій п. Олеся Бузини та його спонсорам з газети “Сьогодні” | 170 |
| Російська програма з викладання історії в школі, або Конструктор “щасливого минулого” | 177 |
| Національний дискурс як забороло від ксенофобії. Або як наші мінуси зробити плюсами | 187 |
| Як нам переробити програму з історії України за 9-й клас під кутом зору відмови від етноцентризму та залучення чинника мультикультурності і багатостітності | 195 |
| Українофільський культурницький (академічний) та український (політичний) етапи визвольного руху середини ХІХ — початку ХХ ст. Національна ідея і державна окремішність | 200 |
| Повсякденна історія в дискурсі міжетнічних взаємин в Україні від зламу ХVІІІ — до початку ХХ ст | 203 |
| Як нам реорганізувати історичну дидактику? | 207 |
| Українська історична освіта на початку ХХІ ст.: від обмежень філософії етноцентризму до концепції засвоєння “чужого” як “свого” | 211 |
| Ідеологічні напрямки українських підручників колись і тепер | 213 |



Навчальне видання
Гирич Ігор Борисович
**Концептуальні проблеми
історії України**

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Наталія Паскевич*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Галини Телев'як*

Підписано до друку 25.05.2011. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Умовн. друк. арк. 13,02. Умовн. фарбо-відб. 13,02.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
ДК №370 від 21.03.2001 р.

Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м.Тернопіль, 46008
тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48; 52-19-66
publishing@budny.te.ua
www.bohdan-books.com

